

А.І. Гурбанська

ХУДОЖНЯ РЕЛЯЦІЯ «ПРОБЛЕМАТИКА-КОНФЛІКТ-ХАРАКТЕР» У ПОВІСТІ-РОЗДУМІ ГР. ТЮТЮННИКА «ДЕНЬ МІН СУБОТНІЙ»

Тематично-проблемний комплекс, конфлікти, персонажі, їхня художня реляція та поетологічні особливості втілення в українській прозі 60-80-х років ХХ ст. характеризуються жанрово-стильовою різноманітністю. Вона особливо виразно проявилася в повістевому епосі. Для кращих його зразків (на противагу утилітарно-прикладній проблемності ілюстративних творів сталінського часу із «зразковим» вирішенням виробничого чи родинного конфлікту та пласкодидактичною мораллю) прикметні поглиблене людинознавче дослідження народного життя й орієнтованість авторів на художні відкриття. Водночас слід відзначити, що в загальнолітературному дискурсі 1960-х років проблемність нерідко підпорядковувала собі характери, відсувала їхнє зображення на другий план і реальна життєва проблематика подекуди розв'язувалася художньо неглибоко, внаслідок чого з'являлися твори злободенно-схематичні. Для письменства 1970-1980-х років характерне більш філософськи поглиблене та психолого-аналітичне вирішення проблематики: у цей час злободенне соціологічно-нарисове освоєння проблем відійшло на задній план і дальшого розвитку набуло екзистенційно-філософське дослідження людського буття та характерів з чітко окресленим життєво актуальним конфліктом.

Проблематика повісті як жанру пов'язана із художнім аналізом моральних аспектів тих чи інших явищ суспільного життя. Характерне для української повісті другої половини ХХ ст. розширення й ускладнення ідейно-моральної проблематики екзистенційно-філософського характеру (сенсове наповнення людського буття, внутрішня свобода особистості, відповідальність людини за свій внутрішній вибір тощо) відбувалося в річищі загальнолітературної тенденції до поглибленого розкриття реальних і вагомих конфліктів, розширення ракурсів художнього відтворення людини та світу. Це спонукало митців до активних формальних пошуків, до урізноманітнення сюжетних ходів та композиції твору, поєднання різних часових пластів.

Художні пошуки письменників визначала увага до внутрішнього світу особистості, до свідомого й підсвідомого в її психіці, до діалектики індивідуального та суспільного. Розглядаючи характер героя як художню парадигму, виходимо із твердження Ю. Лотмана: «Характер персонажа – набір усіх поданих у тексті бінарних протиставлень його іншим персонажам (іншим групам), уся сукупність уведення його до груп інших персонажів, тобто набір диференційних ознак» [Лотман 1970, 304]. При цьому враховуємо, що для кращих творів 1960-1980-х років особливо характерною є внутрішня свобода героя.

Художня реляція «проблематика-конфлікт-характер» у повістевій епіці Гр. Тютюнника рельєфно виражається через нетривіальні характери, містку художню деталь, символічні образи, психологічну поетику. Визначаючи жанрову матрицю творів, вона ґрунтується на глибокому знанні письменником реальної дійсності, на його генетичній пам'яті, автобіографізмі. Екзистенційність митця та його особистісну художню філософію людського існування у поведінковій моделі і мовленні персонажів яскраво засвідчує щоденниковий запис: «немає, мабуть, конкретного, загального смислу життя, загального для всіх, а є для кожного свій на цьому прекрасному лиці вічності. Для кожного свій смисл, бо кожен знає, що він не вічний, і кожен хоче чогось свого – великого чи малого» [Вічна загадка любові 1988,131].

Монологізований погляд письменника на життя спричинив зосередження його основної уваги на особистості, виокремленій із загалу, «так би мовити, емпіричній, вилученій із будь-яких систем її інтегрування» (Д. Наливайко). Такою особистістю є Микола Порубай – герой повісті-роздуму «День мій суботній» (1971), недавній випускник історичного факультету, виходець із села, який за розподілом залишився працювати в місті. За його відчуттями та багатьма епізодами впізнається сам автор, який тяжів до висловлення через персонажів власних розмірковувань, що складали його особистісну концепцію буття. У зв'язку з цим слід наголосити, що «ідеологічно невиразний» твір довго не друкували, тому Гр. Тютюнникові доводилося переробляти різні його частини.

Образ Миколи Порубая репрезентує увагу в українському письменстві 1960-1980-х років до національного типу характеру, його ментальних рис (туга за ідеалом, прагнення душевної гармонії-рівноваги, пристрасна закоханість у природу, злиття з нею тощо), до художнього освоєння індивідуально-особистісного та національного буття. Це маргінальний тип, із самотнім характером, поведінкою, вчинками, який живе за принципом: «в місті мрію про село, у селі – про місто...» [Тютюнник 1984: 2, 175]. Мала рацію Н. Зборовська, коли, з'ясовуючи стильовий портрет шістдесятництва і місце в ньому Гр. Тютюнника, наголосила: «Утвердження в прозі «негероїчних» постатей (або т.зв. «маленької людини») було вагомою ознакою спроби реабілітації скривдженої тоталітаризмом людськості загалом, постало своєрідною формою неприйняття соцреалістичного (патетичного) мистецтва, що пропагувало штучні цінності як абсолютні (у вигляді радянського героїзму – патріотизму – інтернаціоналізму, в утвердженні державної сильної людини тощо) [Зборовська 2001: 12, 30].

Стрижневим життєвим принципом митця, художньо зреалізованим у повісті «День мій суботній», є боротьба за автентичну людину. Як відгомін екзистенційно-філософських тенденцій доби це виразилося через осягнення душі Миколи Порубая. Його образ виведено за творчим принципом, висловленим Гр. Тютюнником в одній із записних книжок: «Характер не лише повинен бути чітко виписаний, він повинен бути цікавий, новий – ось що

важливо» [Вічна загадка любові 1988, 60]. Такі гуманістичні та естетичні підходи письменника визначили проблематику повісті (швидкоплинність людського життя, його сенсове наповнення, відповідальність особистості за свій внутрішній вибір, стосунки між людьми та ін.), специфіку характеру героя, змістові орієнтири й поетологічні засади конфліктів, що є організуючою силою художнього тексту.

Автор розкрив перед персонажем дві контрастні життєві перспективи автентичності та неавтентичності. Основну увагу він зосередив на духовних наслідках постстудентського вибору Миколи (вийшовши із села й тяжіючи до нього, герой залишився працювати в Києві) – вибору неавтентичності, що став причиною його самотності. Така смислова парадигма образу Порубая спонукала митця до його висвітлення не тільки у конфліктних стосунках з обставинами та оточенням, але і з самим собою, відтак душевна драма персонажа розкривається через синтез конфліктів зовнішньоподієвого та внутрішньо-психологічного типу.

Обидві сюжетні лінії повісті – робота Порубая старшим референтом з охорони пам'яток культури, суботні відвідування базару та його душевні переживання – майстерно переплетені, сповнені гостроти психологічних колізій та подієвої динаміки. Концентричний тип сюжету з елементами ретроспекції сприяє глибокому дослідженню зовнішнього (людина – обставина) і внутрішнього (становище маргінала – прагнення самореалізації та збереження своєї автентичності) конфліктів. Їхній взаємозв'язок і переплетення породжує високий рівень смислового (відстоювання людської сутності) та емоційного звучання повісті. Відповідно розвиток дії у творі йде двома планами – внутрішньопсихологічним і зовнішньоподієвим, розгортаючись у загальному сюжеті (відповідно «внутрішньому» та «зовнішньому») і ретроспективно, через оповідь-спогад. Так розкривається внутрішній світ маргінальної людини, яка, відбившись від рідного села, не може звикнути до міського життя.

Такий прийом наративної стратегії, коли осмислюються події минулого і сучасного, сприяє підсиленню психологічної насиченості твору, відбиває асоціативність думок персонажа, висвітлює його морально-етичні орієнтири, серед яких визначальними є повага до людини та її здатність жити у злагоді із власним сумлінням. Лірична форма оповіді пов'язана з утвердженням національного селянського світу. Як відзначила Н. Зборовська, «національна травма осмислювалася митцем в образі пораненого українсько-селянського світу перед лицем чужої і жорстокої міської цивілізації... Селянський світ Гр. Тютюнника – це пошуки національної духовної істини в маргінальному провінційному світі... Село – це передусім національна вітчизна письменника, що постає всупереч космополітичному зросійщеному місту» [Зборовська 2001: 12, 32]. У цьому дискурсі Микола Порубай сприймається як людина чесна і щира, здатна подивитися на себе «збоку» й об'єктивно оцінити ситуацію. «Гостро, як біль, відчув, що став не самим собою, а кимсь іншим, і що ця роль для мене важка» [Тютюнник 1984: 2, 173], – зізнається герой. Усвідомлюючи,

що пустився за течією життя, він знаходить у собі сили, щоб не стати пристосованцем і зберегти вірність своїй генетичній пам'яті.

У рамках реалістично-психологічного типу сюжету повісті «День мій суботній» на тлі насиченої фабули – показу одного дня в житті Миколи Порубая – розкривається напружена робота душі персонажа, а з ним і самого автора. Гр. Тютюнник не лише розглянув психічний стан героя як такий, а й використав цей стан з метою акцентуації певних рис характеру (гордість, ширість, чесність, порядність, чулість, вразливість, іронічність, скептицизм), що, у свою чергу, впливає на розвиток внутрішньо-психологічного конфлікту.

Орієнтуючись на реалістичний принцип відтворення повноти життя, прозаїк змалював героя не стільки у його зовнішніх взаєминах зі світом, скільки у внутрішніх, «сердечних» зв'язках. Від усвідомлення своєї помилки Миколі буває «надто сумно»: через «несродну працю», існування в кімнаті з аскетичним антуражем, оточення нікчемних та лицемірних людей. Проте, незважаючи на самотність, у нього не з'являються думки про небажання жити; від розчарування існуючою реальністю та теперішніми обставинами життя Порубай не впадає у відчай, не зазнає відчуженості абсолютної (він підтримує стосунки з інститутським товаришем Степаном, прагне знайти особисте щастя із симпатичною йому дівчиною Галею), а, самозберігаючись, утікає у свій внутрішній світ, який співіснує з буттям природи, ходить щосуботи на базар, щоб розважити себе розмовами із сільськими людьми.

Освоєння «чужого» простору трансформується Гр. Тютюнником у площину Миколиного мікрокосму. Відтак повість «День мій суботній» сприймається як своєрідна метафора хисткого, нестабільного буття молодого людини в момент екзистенційного самовизначення. У ній письменник створив інтелектуально-філософський тип героя, який через невдоволення собою і своїм теперішнім становищем намагається збагнути сенс життя.

У цьому зв'язку слід відмітити, що українська проза 1960-1980-х років розвивалася в дискурсі функціонального виявлення різноаспектної реальної сутності внутрішнього світу людини. В ній помітно актуалізувалась психологічна повість з орієнтацією на поліфункціональність героїв та конфлікти морально-етичного змісту, що ґрунтувались на зіткненні різних життєвих поглядів («Іван» І. Чендея, «Маслини» В. Дрозда, «Безголов'я» Є. Гуцала, «Сьоме небо» Р. Іваничука тощо). Створена у цьому річищі, повість Гр. Тютюнника «День мій суботній» відображає функціональність персонажів у крайніх виявах – у піднесенні людського духу та його падінні, що репрезентується зверненням автора до ціннісно протиставлених характерів. Як і В. Дрозд у «Маслинах», послуговуючись іронією, Гр. Тютюнник у розкритті ідейно-моральної проблематики сполучив два аксіологічні полюси функціональності, що дало змогу поєднати в одному оповідному річищі високе і низьке. Звернувшись до опозиції «духовне – бездуховне» як моделі стосунків між героями, через уміння Миколи Порубая копіювати оточуючих, їхні жести, міміку, посмішки, постійні та змінні «маски»-обличчя письменник протиставив

його внутрішнє благородство нікчемній та лицемірній душі завкадрами товариства Олександра Павловича, бюрократично-демагогічному нутру директора Івана Захаровича, користолюбству хабарника кербуда Калінкіна.

Хронотоп перебування Миколи Порубая в обмеженому просторі кімнати, яка сприймається ним то як «келія», то як «нора», модифікується у хронотоп переживання героя – його самобичування, що дав за неї хабара: «Я почував себе прегадко, як у сні із гнилою капустою. Я знав, що принизився і що ніколи цього не забуду й не вибачу собі. І заради чого! Тільки заради того, щоб мати на землі й свій куток, не почуватися зайцем у гуртожитку, не принижуватися знову ж таки» [Тютюнник 1984: 2, 207]. Абсурдна життєва ситуація, у якій Порубай «принизився», щоб не «принижуватися», викликає в нього тугу за відкритими й безпосередніми стосунками між людьми із села, які недооцінюються в місті. «Чесність нашу часом сприймають як виклик або нерозумну вихватку; безпосередність вважають наївною, а вразливість слабкістю» [Тютюнник 1984: 2, 219]. Не сприймаючи стиль життя «чужого» світу, Микола у розмові з товаришем розмірковує: «Нам би, Степане, бути байдужішими, тоді про нас казали б, що ми сильні натури.» Проте він тут же осмикує себе іншою думкою: «Ні, Степане, важливо за всяких обставин залишатися із відкритими душами – тільки тоді ми не оглухнемо серцями, тільки тоді повною мірою відчуємо Людину в собі і в інших» [Тютюнник 1984: 2,219-220].

Цей епізод розкриває глибоке проникнення письменника у психіку персонажа, точне відтворення в його почуваннях психологічного джерела морального зв'язку людей – гармонійних та щирих взаємин, що було ідеалом митця. У такий спосіб проводиться ідея морального оздоровлення і окремої особистості, і суспільства, нації. Проте, як слушно зауважив В. Панченко, у дослідженні психіки так званої «маргінальної» особистості «автор, схоже, не надав значення тому, що важкувата іронія його стуженого героя, котрий сприймає все, що пов'язане з містом, в якійсь сіруватій барві, дещо порушує акценти в творі, оскільки адресується вона міському укладові життя як такому...» [Панченко 1983, 151].

Інтенції Гр. Тютюнника художньо осмислити багатовимірність людського буття визначили художній синтез натуралістичних, імпресіоністичних, екзистенційних тенденцій, – вони складають ядро поетики повісті, тобто є «системою робочих принципів» автора. Органічне поєднання натуралістичних, імпресіоністичних, екзистенційних прийомів створює цілісну метафорично-символічну тональність оповіді, стержневу вісь якої складають проблеми співіснування людини і часу, сенсового наповнення людського життя, внутрішньої свободи особистості, її самореалізації, значення для людини кохання, щастя. На думку О. Слоньовської, «ліплячи характери, пропагуючи ідеї, створюючи художній світ, що вміщується виключно в рамках конкретного художнього полотна, письменник обов'язково подає більшою чи меншою мірою цілісну картину. Відмінності світосприймання і світобачення кожного

конкретного автора неминуче накладаються на його творіння, а оскільки навіть думка, не те що слово, а художнє слово – тим більше, є матеріальними, відбувається не просто введення читача у світ тіней, а й своєрідне кодування запропонованими в художньому тексті орієнтирами, поставленими автором проблемами і питаннями» [Слоньовська 2006, 227].

Замислюючись над проблемою людини і часу, Микола Порубай ставить перед собою питання: «що найважливіше в житті цивілізованої людини?» і тут же відповідає: «Заощадити час. Я не раз питав себе: куди ми поспішаємо, в ім'я чого штовхаємо одне одного ліктями... нехтуючи добрим чуттям братерства? На обличчях – відсутність, погляди звернені в самих себе, у свої інтереси й інтересики, часто-густо нічогісінько не варті, в порівнянні з отим відчуттям. Людини в собі і в інших» [Тютюнник 1984: 2, 186]. Висвітлюючи душу Миколи Порубая, сюжетобудування твору повістяр спрямував на моделювання імпресіоністично-натуралістичних картин його зовнішнього та внутрішнього буття. У них враження героя вивищуються над реальністю, спостерігається максимальна зосередженість на передачі його настрою від споглядання спостереженого й відображуваного, на пейзажних малюнках, кольористичних відтінках.

Втрата людиною істотних якостей в її людській сутності доводить героя до відчаю: «А спитати б хоч одного з нас: «Ти бачив сьогодні сонце? А чи бачив згорблену бабусю з порожніми від самотності очима? Чи чув, як пахло дощем, коли він був ще далеко-далеко за містом?» Нічого ми не бачили й не чули» [Тютюнник 1984: 2, 187]. Каскад риторичних питальних речень цього монологу передає почуття болю героя з приводу дисгармонії співіснування людини і природи та людських стосунків, внутрішньої дисгармонії людини. Ці думки доводять Миколу до відчаю, і він хоче закричати: «Люди! Схаменіться. Адже ви добровільно, щодня, щомиті відмовляєтесь від насолоди життям, таким коротким. Ви більше дієте, ніж думаєте. Більше знаєте, ніж відчуваєте. Бо вам – ніколи!» [Тютюнник 1984: 2, 187]. Порубай усвідомлює, що це бажання утопічне, але не може його позбутися. Герой страждає, бореться із самим собою. Його хвилює питання: змиритися з усім і стати таким, як інші, чи повстати проти нікчемності, відмовитися від матеріального заради збереження духовного.

Художню реляцію «проблематика – конфлікт – характер» увиразнює й підсилює образ сонця: він то контрастує з депресивними станами героя, то гармоніює з його людською гідністю й оптимістичною вірою в майбутнє повноцінне життя. Цей образ зміцнює композицію твору й надає завершеності задумові автора. Культ сонця, а саме закон перетворення і збереження сонячної енергії, є основою екзистенційно-філософського світогляду Гр. Тютюнника. Ця філософська позиція керує вчинками його персонажів, що постійно перебувають у духовних пошуках. Вона засвідчує, що письменник орієнтувався на розв'язання проблеми екзистенції людини в дегуманізованому світі абсурду, на повернення людині здатності відчувати біль і протистояти злу,

співстраждати й готуватися до відродження понівеченої людської душі та знівельованого національного духу.

Образ сонця тісно пов'язаний з оптимістичними екзистенціалами віри й надії як провідними категоріями екзистенціалізму, що виражають упевненість у зміни на краще, перемогу світла і добра, гармонію суспільстві та в людській душі. Сонце для Миколи Порубая – втілення світлого початку нового життя. Прощаючись із Києвом, герой з оптимізмом звертається до сонця: «Але ж ти однакове всюди» [Тютюнник 1984: 2, 222]. Сонце в Гр. Тютюнника виступає як мірило світла, постійний дороговказ, символ вічності й початку, а водночас і ритмічності життя. Індивідуалізоване, «вписане» в душу Миколи Порубая, воно виражає здатність героя піднятися над собою вчорашнім і вийти назустріч мрії, в чому й полягає його сила.

Гр. Тютюнник тяжів до класичного типу побудови характеру, як це прикметно для конкретно-аналітичної прози другої половини ХХ ст. Висвітлюючи причинно-наслідкові зв'язки в долі людини, митець вірив у свідому діяльність, її цілеспрямовану скерованість, життєформуючу роль. Світоглядні засади письменника та життєво актуальні конфлікти визначили концепцію характеру персонажа, який саморозвивається, тобто розкривається не відповідно до настанови автора, а завдяки своїм внутрішнім потенціям. Такий підхід визначав нову якість художнього слова означеного періоду («Маслини» В. Дрозда, «Чорний брід» Л. Первомайського, «Палагна» Б. Харчука тощо).

Філософсько-універсальний естетичний рівень повісті «День мій суботній», репрезентуючи особливості організації культурного простору «брежнєвського» періоду та екзистенційні проблеми буття, виражає універсальний закон існування людського «я», що втілений у специфічній культурно-художній тип людини, характерний для літератури цього часу. В образі Миколи Порубая Гр. Тютюнник, як і В. Дрозд в образі Андрія Литвина («Маслини»), представив лірично-філософський тип характеру. Особистість у творах обох повістярів постала як сукупність смислів' людського буття. Гр. Тютюнника та В. Дрозда зближує художня спрямованість на розкриття духовного життя. Письменники показали людину не в соціальних структурах суспільства, а в духовних, ціннісно-життєвих. У такий спосіб продукується ідея індивідуалізації особистості. Осягнення Миколою Порубаем та Андрієм Литвином себе й інших, прийняття ними рішень автентичного змісту в повісті Гр. Тютюнника висвітлюється переважно через розкриття психічного стану і переживань головного героя, а в повісті В. Дрозда – переважно через усвідомлення персонажем вартості людини у виразно характеризуючих подійних моментах.

«День мій суботній» Гр. Тютюнника засвідчує, що розширення й ускладнення морально-етичної проблематики у повістевій прозі другої половини ХХ ст. відбувалося в річищі загальнолітературної тенденції до поглиблення людинознавчої засади, екзистенційно-філософського дослідження

характерів з чітко окресленими, реальними й життєво актуальними конфліктами. Зосередившись на психологічному трактуванні характеру Миколи Порубая, психологічно мотивуючи його вчинки, письменник домігся глибокого розкриття досліджуваних проблем (сенсового наповнення людського буття, внутрішньої свободи особистості, свободи вибору та ін.). Водночас із простим зовнішньоподієвим митець «змонтував» систему внутрішньо-психологічних конфліктів, розв'язка яких має особистісне, національне та загальнолюдське звучання, що зумовлює «вічну» актуальність твору і є ознакою його високої художності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вічна загадка любові: Літературна спадщина Григора Тютюнника.
2. Спогади про письменника. – К. : Рад. письменник, 1988. – 495 с.
3. Зборовська Н. Стильовий портрет шістдесятництва / Ніла Зборовська // Слово і Час. – 2001. – №12. – С. 26-42.
4. Лотман Ю.М. Структура художественного текста / Юрий Михайлович Лотман. – М.: Искусство, 1970. – 355с.
5. Панченко В.Є. Енергія пошуку : Літературно-критичні статті та нариси / Володимир Євгенович Панченко. – К. : Рад.письменник, 1983. – 271 с.
6. Слоньовська О. Слід невловимого Протея: міф України в літературі української діаспори 20-х-50-х років ХХ століття / Ольга Слоньовська. – Івано-Франківськ : Плай-Коломия ; Вік, 2006. – 688с.
7. Тютюнник Г.М. Твори: у 2 кн. / Григор Михайлович Тютюнник. – К.: Молодь, 1984. – Кн. 2 : Повісті. – 328 с.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано основні аспекти художньої взаємодії проблематики, конфлікту і характеру в повісті-роздумі Гр. Тютюнника «День мій суботній».

Ключові слова: повість-роздум, жанромодифікуючі чинники, поетика, проблематика, художній конфлікт, характер.

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы основные аспекты художественного взаимодействия проблематики, конфликта и характера в повести-размышлении Гр. Тютюнника «День мой субботний». Освещены историко-литературный контекст и доминантные признаки реализации в повести жанромодифицирующих факторов.

Ключевые слова: повесть-размышление, жанромодифицирующие факторы, поэтика, проблематика, художественный конфликт, характер.

SUMMARY

In this article the main aspects of problems, conflict and character artistic interaction in narrative-reflection of Hr. Tjutjunnyk "My Saturday" are analyzed. Historical and literary context and dominant features of genre-modifying factors are highlighted.

Key words: narrative-reflection, genre-modifying factors, poetics, problems, artistic conflict, character.